

BÜRKÜT

www.burkutdergisi.com

Türk Dünyası Dergisi

Araştırma Makalesi

BÜRKÜT

Makale Geliş Tarihi: 12.11.2023

Journal of Turkish World

Makale Kabul Tarihi: 03.12.2023

Oğuz, A.Y. (2023). Çin kaynaklarına göre Ongi Yazıtı'ndaki t^1g^2 (atig) boyunun kökeni ve Ädiz-Ädä boylarıyla ilişkisi. *Bürküt Türk Dünyası Dergisi*, 2(2), 99-109. <http://dx.doi.org/10.56210/burkut22>

ÇİN KAYNAKLARINA GÖRE ONGİ YAZITI'NDAKİ T^1G^2 (ATİG) BOYUNUN KÖKENİ VE ÄDİZ-ÄDÄ BOYLARIYLA İLİŞKİSİ

Doktora Öğrencisi Anıl Yasin OĞUZ

İstanbul Üniversitesi, aniloguz1133@gmail.com ORCID

Öz

Makalemiz Ongi Yazıtı'nın B5, B6 ve G2 satırlarında, t^1g^2 harfleriyle yazılan ve bir boy ismi olduğu net olan kelimeyle ilgilidir. Sadece Ongi Yazıtı'nda karşımıza çıkan bu boy ismi t^1 harfinin biraz daha farklı şekliyle yazılmış ve *Atig* olarak okunmuştur. Dönemin Çin kaynaklarını incelememiz sonucunda bu boy isminin Semerkant'ın kuzeyinde olduğu dile getirilen A-de Nehri'nin 阿得 (Erken Çince $?a-tək$) ismiyle aynı olduğu açığa çıkmaktadır. *Suishu* ve *Tongdian*'e göre bu nehrin civarında yaşayan *Hedie* adlı bir boy mevcuttu ve bu boy daha sonra *A-die* olarak da adlandırılmıştı. Özellikle Uygur Kağanlığı (745-840) zamanında karşımıza çıkacak olan ve 2. Türk Kağanlığı (682-745) zamanında Tuul Nehri civarında Dokuz Oğuzlar ile beraber yaşadığı anlaşılan *A-die* boyu, literatürde genel olarak KT ve BK yazıtlarındaki Ediz boyu ile eşleştirilmiştir. İncelememiz sonucunda bu boyun orijinal isminin "Atig" olduğu, Türklerin dilinde önce "Ede" boy ismine dönüştüğü ve ardından "-z" çokluk ekiyle beraber "Ediz" hâlini de aldığını düşünüyoruz. *Xin Tangshu*'ya göre *A-die* boyunun *xiedie* 蹠跌 (Erken Çince $yet-det < *Ädä$) olarak da adlandırıldığı belirtilmesi, Taryat Yazıtı K2-3'teki "Ede/Ädä" boy isminin kökenini, Atig ve Ediz ile olan ilişkisini ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler: Ongi, Ediz, Atig, yazıt, A-die

ACCORDING TO CHINESE SOURCES THE ORIGIN OF THE T^1G^2 (ATİG) TRIBE IN THE ONGI INSCRIPTION AND ITS RELATIONSHIP WITH THE ÄDİZ-ÄDÄ TRIBES

Abstract

Our article is about the word inscribed with the letters t^1g^2 in lines W5, W6, and S2 of the Ongi Inscription, which is the name of a tribe. This tribal name, which we encounter only in the Ongi Inscription, was inscribed with a slightly different form of the letter t^1 and read as *Atig*. As a result of our examination of Chinese sources of the period, it becomes clear that the name of this tribe is the same as the name of the A-de River 阿得 (Early Chinese $?a-tək$), which is said to be located in the north of Samarkand. According to *Suishu* and *Tongdian*, there was a tribe named *Hedie* living around this river, and this tribe was later called *A-die*. The A-die tribe, which appeared especially during the Uyghur Khaganate (745-840) and was stated to have lived with the Nine Oghuzs (Toquz Oghuz) around the Tuul River during the

Bürküt Türk Dünyası Dergisi, 2(2), 2023, 99-109, TÜRKİYE

2nd Turk Khaganate (682-745), is generally identified as the Ediz tribe in the KT and BK inscriptions in the literature. As a result of our analysis, we think that the original name of this tribe was "Atig", and in the language of the Turks, it first turned into the tribal name "Ädä" and then became "Ädiz" with the plural suffix "-z". The fact that, according to *Xin Tangshu*, the A-die tribe was also called *xiedie* 跌跌 (Early Chinese *yet-det* < *Ädä) reveals the origin of the tribal name "Ädä" in Tariat Inscription N2-3 and its relationship with *Atig* and *Ädiz*.

Keywords: Ongi, Ädiz, Atig, inscription, A-die

Giriş

2. Türk Kağanlığı'ndan (682-745) bugüne kalan runik harfli kağanlık yazıtları arasında, Ongi Yazıtı (Moğolca telaffuz "öng") dikiliş tarihi, dikiliş sebebi ve içeriği hakkındaki karmaşıklık dolayısıyla farklı bir yere sahiptir. Ongi Anıt Alanı, 1891 yılında N. M. Yadrntsev tarafından Moğolistan'daki Tarimal Nehri'nin Ongi Nehri'ne karıştığı bölgenin civarında keşfedilmiştir. Anıt alan Maanit Nehri'nden 300 m mesafede, bugünkü Moğolistan'ın idari birimleri ile konuşursak Övörhangay Aymag'ın Oyanga Sum'unda bulunmaktaydı. Alyılmaz'ın tespitine göre (2003, s. 186) anıt alanın GPS kaydı şu şekildedir: 2118 m 48T 0283308, UTM 5185563. Fakat parçalanmış ve büyük oranda yıpranmış Ongi Yazıtı'nın büyük bir kısmı orijinal alanından ve bu anıt alan içerisinden kaldırılıp Övörhangay Aymag'ın merkezi Arvayheer'deki Övörhangay Vilayet Müzesi'ne (Övörhangay Aymgiyn Muzei) taşınmış durumdadır. Anıt alanın kendisine ait heykeller, Ongi Yazıtı'nın *tamga*'lı tepeliği ve farklı stildeki kaplumbağa kaidesi hâlâ orijinal mevkiide açıkta durmaktadır. Yazıtın tepeliğinde 2. Türk Kağanlığı Devri'ndeki Kül Tegin, Bilge Kagan, Höl Asgat gibi yazıtlarda karşımıza çıkan arkar (dağ keçisi) *tamgası* ve bu yazıtlardan farklı olarak 2. Karabalgasun Yazıtı'nda da arkar *tamgası* ile beraber karşımıza çıkan yılan veya çengel şeklinde bir *tamga* bulunmaktadır (Alimov, 2015, s. 28; Moriyasu-Oçir, 1999, pl. 6; Ōsawa, 2011, s. 162). Tepelikteki bu iki *tamga*'nın tam şekli biraz belirsizdir. Radloff ve

Malov'da şeklinde biraz daha farklı olmakla beraber (Malov, 1959, s. 9; Radloff, 1892, taf. 83), Ōsawa'da sadece dağ keçisi ve yılan mevcuttur (Ōsawa, 2011, s. 162). Ongi Anıt Alanı'na ait olan ve üzerinde runik bir metin de barındıran bir balbal üzerinde de bu iki *tamga* bu

şekilde beraber yer almaktadır (Ōsawa, 2011, s. 159; Voytov, 1989, s. 37). Arkar *tamgasının* Ashina soyuna mensup olan 2. Türk Kağanlığı'nın yönetici ailesinin *tamgası* olduğu muhakkak olsa da yılan şeklindeki *tamga* konusunda ihtilaflar mevcuttur. Kıdırali ve Babayar Ongi Yazıtı'ndaki bu *tamga*'yı Türk Kağanlığı'nın idari bölümlenmesindeki *Töliş* veya *Tarduş* kanatlarından birine bağlamakta ve ayrıca Ashide 阿史德 boyu için de yılan/ejderha karışımı bir *tamga* aidiyetini iddia etmektedir (Kıdırali-Babayar, 2015, s. 26-27, 41). Fakat *Tang Huiyao*'daki *tamga* listesine göz atıldığında Ashide, Ta Ashide 闞阿史德 ve Bayan Ashide 拔延阿史德 *tamgaları* düz yılanı andıracak bir *tamga*dan çok daha farklı şekillerde aktarılmaktadır (Zuev, 1960, s. 132). Ayrıca Çoyr Yazıtı üzerinde açık bir şekilde arkar *tamgası* ile beraber Ashide'ların

Tang Huiyao'da aktarılan kendi *tamgası* birlikte yer almaktadır ve Ongi Yazıtı'ndaki *tamga*'dan farklıdır. Bilge Tonyukuk Yazıtları üzerindeki *tamganın* da Ashide'lara ait olmadığı açığa çıktığı için (Oğuz, 2023) Ongi Yazıtı üzerindeki bu *tamganın* farklı bir boya ait olması gerekmektedir. Kıdırali ve Babayar'ın da kabul ettiği gibi (2015, s. 36-37) *Tang Huiyao*'daki

tamga listesine göre yılan şeklindeki *tamga* Moğolistan'ın doğu kısımlarında, Mançurya'da Kitanlarla beraber yaşayan Xi 奚 boyuna aitti (Zuev, 1960, s. 132). 9. yüzyıldan günümüze ulaşan Tibetçe bir istihbarat raporuna göre Türkler Xi boyuna *Dad pyi*, yani *Tatabi adını veriyorlardı (Venturi, 2008, s. 22). *Suishu*'ya göre ise Xi'lerin bir diğer ismi de Kumo Xi 庫莫奚 idi (SS, 84.1881). Bu boy, kaynaklarda genelde Kitanlarla beraber anılmakta ve Mançurya civarında yaşayan Donghu 東胡 (“Doğudaki Yabancılar”) adı verilen etnik gruba bağlanmaktadır. Dolayısıyla yılan şeklindeki *tamganın*, 2. Türk Kağanlığı'ndan bugüne kalan yazıtlardan tanıdığımız ve bir Moğol kabilesi olduğu anlaşılan Tatabi'lara ait olması gerekmektedir. Bu boyun adı için Çin kaynaklarında kullanılan *xi* 奚 iminin Erken Çince telaffuzu *yej* şeklindeydi (Pulleyblank, 1991, s. 329). Bunun *Kay/Ġay olarak yapılandırılıp yapılandırılmayacağı, Moğolca “yılan” anlamındaki *moğay* kelimesi ile bağı, bu konudaki fikirler ve bu adın Türkler nezdinde nasıl ve neden *Tatabi adına dönüştüğü farklı araştırmaların konusudur. Fakat açık bir şekilde görülmektedir ki Ongi Yazıtı'nın ve Ongi Anıt Alanı'na ait bir balbalın üzerinde, arkar *tamgası* ile beraber yer alan yılan şeklindeki *tamga*, normalde 2. Türk Kağanlığı'nın “30 Boy Türkler” adı verilen “Türk Bodun”una dahil olmayan (Ekrem, 2020, s. 969; Erkoç, 2019a) ve farklı bir etnik grup içerisinde sayılan Tatabi'lara ait olmalıdır. Ongi Yazıtı'nın tepeliğinde iki farklı *tamga*'nın mevcut olması da farklı bir etnik gruptan gelen ve 2. Türk Kağanlığı tarihinde pek çok defa savaşla hakimiyet altına alınmış bir boyun Türk Kağanlığı'na dahil oluşunu simgeliyor olmalıdır. Zaten BK K15'te Bilge Kagan, devleti oluşturan boylara seslenirken “kuzeydeki Tarkat Buyruk beyleri, Otuz Tatar, Dokuz Oğuz beyleri (...)” şeklinde bir sıralamaya gitmekte ve Moğol kökenli Otuz Tatar (*Shiwei* 室韋) boy birliğini de 2. Türk Kağanlığı'nı oluşturan boylara dahil etmektedir. Son dönemlerde bazı Moğol araştırmacılar, “Tokuz Oguz” boy birliğinin Otuz Tatar, Kitan ve Tatabi gibi Moğol boyları ile sanıldığından çok daha fazla iç içe yaşadığını iddia etmektedir (Avirmed, 2022). Dolayısıyla Ongi Yazıtı'nın dikildiği tarihlerde “30 Boy Türkler” içerisinde yer almasa da kağanlığa katılan Tatabi'lerin *tamgasının*, bu yazıtın tepeliğine yönetici ailenin *tamgasıyla* beraber vurulmuş olması o dönemde yazıtı görenler için bir propaganda mahiyeti taşıyor olmalıdır ve mânidardır.

1. Ongi Yazıtı B5, B6 ve G2'de Geçen “Atig” ($t^l g^2$) Boyu'nun A-die 阿跌, Ädä ve Ädiz Boylarıyla İlişkisi

2. Türk Kağanlığının son dönemlerinde dikilmiş olması gerektiğine inandığımız Ongi Yazıtı'nın içeriğiyle ilgili en önemli problemlerden biri yazıt içerisinde sırasıyla B5, B6, G2 satırlarında birer defa olmak üzere, toplamda üç defa birbiriyle aynı şekilde geçen ve $t^l g^2$ şeklinde yazılan kelimenin nasıl okunup anlaşılması gerektiği ile ilgilidir. Radloff, Clauson'un metinleri ve Ōsawa'nın alıntılıdığı Ramstedt'in metinleri göz önüne alındığında bu kelime $t^l g^2$ 𐰇𐰏 şeklinde yazılmaktadır (Ōsawa, 2011, s. 163; Radloff, 1895, s. 248; Clauson, 1957, s. 177). Malov hatalı olarak t^l harfini b^2 okumuş ve kelimeyi “bäg” olarak okuyup anlamlandırmıştır (Malov, 1959, s. 9-10). Aslında metinde kullanılan t^l harfi daha farklı bir şekilde (𐰇) hakedilmiştir. Clauson'un da belirttiği gibi metnin diğer kısımlarında normal t^l 𐰇 kullanılıyorken bu boy isminin yazımında farklı şekildeki bir harfin kullanılıyor olması, 𐰇 ligatürünün daha farklı okunması gerektiğini gösteriyor olabilir (Clauson, 1957, s. 185; Malov, 1959, s. 9). Neredeyse aynı harf Bilge Tonyukuk Yazıtı I, K2'de de yer almaktaysa da burada çengel ucu Ongi'dekine kıyasla farklı yöne bakacak şekilde 𐰇 hakedilmiştir. Bilge Tonyukuk Yazıtları'ndaki bu harf “tuuğ” kelimesi içerisinde, önündeki “u” sesini uzatmak için kullanılmış olabilir (Alyılmaz, 2021, s. 350, 443).

Ongi Yazıtı'ndaki bu farklı harf de muhtemelen aşağıda göreceğimiz gibi “(A)t(i)g” kelimesindeki “a” sesini uzatmak veya yerden kazanmak için aradaki “i” sesini belirtmek için kullanılmış olabilir. Muhtemelen ikinci ihtimal daha doğrudur. Fakat bu elbette sadece bir varsayımdır. Kelimenin biri art biri de ön ünlülü harflerle beraber kullanılan iki ayrı ünsüz ile olmak üzere, üç defa bu şekilde yazılmış olması bir yazım yanlışı ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla burada büyük ünlü uyumuna aykırı bir kelime söz konusudur. Ongi Yazıtı'nda kelimenin geçtiği satırlar yaklaşık olarak şu şekildedir:

“bo T(a)vgaçda : yir(i)yä : t^1g^2 Oγ(u)z : (a)ra : y(e)ti (ä)r(ä)n : y(a)γı” (O, B5)

“(…) bolt^uqda : toq(u)z : Oγ(u)z : t^1g^2 : y(a)γı : (ä)rm(i)ş” (O, B6)

“(…) (ä)rt(i)miz : (ä)kin (a)ra : t^1g^2 y(a)γı : bolm(ı)ş” (O, G2)

Yukarıdaki satırlardan açık bir şekilde görülmektedir ki kelime genelde Oguz boy ismiyle beraber geçmekte ve ardından “düşman olmak” şeklinde bir ifadeyle devam edilmektedir. Dolayısıyla metnin bağlamı açık bir şekilde kelimenin bir boy ismi olduğuna işaret etmektedir. Kelimenin her geçtiği yerde aynı şekilde yazılmış olması da yazım yanlışı ihtimalini ortadan kaldırdığı için, kelimeyi Ōsawa gibi “täg” olarak okuyup “-e kadar” anlamı vermenin (Ōsawa, 2011, s. 173-174) imkânı yoktur. Erdal'ın kelimeyi “Ot (tä)g” şeklindeki okuyuşu ve “ateş gibi” şeklindeki anlamlandırması (Erdal, 2010, s. 365) açık bir şekilde zorlamadır ve hem bağlama hem de genel yazım kurallarına aykırılık taşımaktadır. Ölmez ise kelimeyi okumadan “ t^1g^2 ” şeklinde bırakmakta ve kelimenin okuyuşunun hâlâ önemli bir sorun taşıdığını belirtmekte, kendisi de Erdal'ın okuyuşunu zorlama bularak muhtemelen bir boy adı olabileceğini belirtmektedir (Ölmez, 2016, s. 47). Bilebildiğimiz kadarıyla ilk defa Clauson, kelimeyi t^1g^2 şeklinde olduğu gibi bırakmış ve bunun “açık bir şekilde” bir boy ismi olduğunu belirtmiş ve en muhtemel okumanın “Atig” olduğunu iddia etmiştir (Clauson, 1957, s. 185). Aydın ise kelimenin bağlamını gayet iyi yorumlayarak bu sözcüğün yazıtta hep aynı şekilde yer alıyor olması sebebiyle bir yazım yanlısının mevzubahis olmadığını dile getirmekte, “büyük olasılıkla” bir boy ismi olması gerektiğini söyleyerek daha önce ileri sürülen “Atig” okuyuşunu ve bunun Çin kaynaklarındaki “A-tie” boy ismiyle olan bağına sorgulamakta (Aydın, 2008, s. 34); ama bir başka eserinde bu kısmı “tg(?)” şeklinde bırakmaktadır (Aydın, 2017, s. 124-125). Fakat tüm bu yorumlardan da önce Tekin kelimeyi “Atig” şeklinde okuyarak bir boy ismi olduğunu düşünmüş ve “Çin kaynaklarındaki A-tie etnik adı mı?” şeklinde de bir not düşmüştür (Tekin, 2003, s. 192, 239). Doğal olarak farklı durumlar göz önüne alınmadığı takdirde t^1g^2 şeklinde yazılan kelimenin en doğru okuyuşunun *Atig veya belki de *Atäg olduğu muhakkaktır. Bağlamdan açık bir şekilde görüldüğü ve daha önceki araştırmacıların da fark ettiği üzere kelimenin bir boy ismi olduğu anlaşılmaktadır. Kelimenin Oguz ismiyle beraber anılıyor olması ya coğrafi olarak Tokuz Oguz boy birliğinin bulunduğu topraklara yakın yaşayan bir boya veya etnik bakımdan Tokuz Oguzlarla ilişkili bir boya işaret etmektedir.

Daha önce “Atig” boyunun Çin kaynaklarındaki *Pinyin* sistemine göre *A-die* 阿跌 (Erken Çince *?a-det*) boyu olup olmadığı sorgulanmış olmasına rağmen, araştırmacılar bu varsayımın

üzerine ciddi anlamda eğilmemişlerdir. Bunun sebeplerinden biri böyle bir eşleştirme yapıldığı takdirde KT K5-6'da, BK D1'deki gibi yerlerde geçen "Ediz" veya "İki Ediz" şeklindeki boy ismiyle *A-die* arasında kurulan ve genel kabul gören bağın sarsılmasıdır. Yazıtlarda "Ediz" olarak okunan boy $d^2z \#X$ harfleri ile yazılmaktadır. "Atig" boyunun Çin kaynaklarındaki *A-die* boyuna karşılık gelip gelmediği, eğer öyleyse bunun Ediz ile ilişkisi meçhul kalmaktadır.

Tiele 鐵勒 (*Tegrek/Tegreg) boyları hakkında bilgi veren en erken kaynaklardan biri olarak SS'ye bakıldığında, Kang Devleti'nin 康國 yani Semerkant'ın (Maveraünnehir) kuzeyinde *A-de* 阿得 (Erken Çince ?*a-tək*) adı verilen bir nehir mevcuttu (SS, 84.1880). Nehrin isminin Erken Çince telaffuzu olan ?*a-tək* (Pulleyblank, 1991, s. 23, 74), Ongi Yazıtı'ndaki "Atig" kelimesinin okuyuşuna tam anlamıyla uymaktadır. Kesin olarak hangi nehre karşılık geldiği bilinemese de Çin kaynağında bu nehre verilen ismin Tokuz Oguz boy birliği ile yakın olduğu anlaşılan "Atig" boyunun ismiyle aynı olduğu görülüyor. Hamilton bu nehrin İdil Nehri olduğunu dile getirirse de (Hamilton, 1997, s. 194) kendisinin de belirttiği gibi Çince telaffuzun son sesi bu eşleştirmeye izin vermemektedir. Dubrovits ise nehri Sirderya ile eşleştirmektedir (Dubrovits, 2011, s. 376). Harmatta ise ilginç bir şekilde *A-de* kelimesini Eski İrancı *Ā-taka*, yani "(nehir) kolu" kelimesinden türeterek burada kastedilen nehrin bugün Kazakistan'ın kuzeyindeki İşim Nehri olması gerektiğini dile getirmektedir (Harmatta, 1992, s. 259). Eğer öyleyse "Atig" kelimesinin ve boy isminin kökü "(nehir) kolu" mânâsındaki İrani bir kelimeye dayanmakta ve muhtemelen baştaki "a" uzun telaffuz edilmektedir. SS'ye göre *A-de* Irmağı'na yakın yaşayan boylar arasında *Hedie* 訶咥 (Erken Çince *xa-det*) adlı bir boy da mevcuttu (SS, 84.1880). İkinci im *die* veya *xi* 咥, Pulleyblank tarafından listelenmemiş olsa da radikal değişikliğine sahip diğer imler aynı *det* sesini karşılamaktadır (Pulleyblank, 1991, s. 79-80). Burada ilginç olan nokta *Hedie* 訶咥 boyunu karşılamak için kullanılan Çince imlerin *A-die* 阿跌 boyunu karşılamak için kullanılan Çince imler ile çok yakın olmasıdır. Ayrıca *TD*'ye göre *A-die* 阿跌 boyu Sui Dönemi'nde (581-617) *Hedie* 訶咥 olarak da isimlendiriliyordu (*TD*, 199.5449). Aynı bilgi *XTS*'de de yer almakta ve ayrıca *A-die* boyunun *xiedie* 蹠跌 olarak da isimlendirildiği belirtilmektedir (*XTS*, 217B.6142; Chen, 2021, s. 86). Buradaki ilk Çince im *xie* 蹠 Pulleyblank'te (1991) listelenmemiştir; fakat Chen Hao'nun *Guangyun* uyak sözlüğünden belirlediği gibi (2021, s. 86, 232n), bu imin Erken Çince telaffuzu *yet* şeklindedir. O hâlde *xiedie*'nin Erken Çince telaffuzu *yet-det* < *Ede olarak açığa çıkmaktadır. Bu telaffuz Taryat Yazıtı'nın Kuzey 2 ve 3. satırlarında geçen "Ede" (*Ādä*) 𐰇𐰏 boy ismine (Şirin, 2020, s. 234; Mert, 2009, s. 188; Tekin, 1982, s. 810-11) mükemmel bir şekilde uymaktadır. Çin kaynaklarının bu bilgisi pek çok problemi açıklığa kavuşturmakta ve daha sonra Tang Dönemi'nde (618-907) Tuul/Tugla Nehri'nin kuzeyinde karşımıza çıkacak olan *A-die* boyunun önceden Maveraünnehir'in kuzeyindeki bir coğrafyada yer aldığını kanıtlamaktadır. Dolayısıyla Hamilton'ın Çin kaynaklarının söylemine karşı getirdiği ve metnin farklı yorumlanmasıyla ortaya çıkan karşıt iddialarının (Hamilton, 1997, s. 194) mesnetsiz olduğunu düşünüyoruz. Taşağıl da Çin kaynaklarındaki bu bilgilerden hareket ederek *A-die* boyunun 603 yılından önce Sirderya'nın kuzeyinde yaşadığını dile getirmektedir (Taşağıl, 2013, s. 49). Bu boyun daha sonra Moğolistan'ın kuzey bölgelerine göç etmiş olması da bizim fikrimize göre normaldir. Çünkü sadece *A-die* boyu değil; Tiele grubuna mensup olduğu söylenen ve Batı Türk Kağanlığı topraklarında ikâmet eden birçok farklı boy da Batı Türk Kağanlığı'nın karışıklığa sürüklendiği dönemde doğuya doğru göç etmiştir. Bunlar arasında en meşhuru Xue Yantou 薛延陀 (*Sir Yamtar) boyudur. Xue Yantou'lar yanlarına kattıkları pek çok farklı boy ile beraber

Moğolistan'ın kuzey kesimlerine doğru göç edip Doğu Türk Kağanlığı'nın yıkılışına giden süreçte bağımsız bir kağanlık kurmuşlardı (Barangas, 2018, s. 52-53). Dolayısıyla Tokuz Oguz boy birliği ile yakın ilişki içindeki Xue Yantou'ların ve Qibi 契苾 (*Kibir) gibi diğer bazı Tokuz Oguz boylarının 600'lerin başlarında meydana gelen karışıklıklar sonucunda Batı Türk Kağanlığı topraklarını terk edip kademeli olarak doğuya doğru göç ettikleri düşünülebilir. Nitekim *TD*, *A-die* boyunun önceden *Hedie* olarak da adlandırıldığını belirttikten sonra artık onların *Duolange* 多濫葛 (*Telengü/Telengür?) (Erkoç, 2019b, s. 398) boyunun kuzeybatısında ikâmet ettiklerini de kaydetmektedir (*TD*, 199.5449). *JTS*'ye bakıldığında, Tiele boylarının isimleri sayılırken Wude hükümdarlık döneminin ilk yılında, yani 618 yılında kuzeyde yaşayan Tiele boylarından birinin de *A-die* 阿跌 (Erken Çince ?*a-det*) boyu olduğu dile getirilmektedir (*JTS*, 199B.5343). *XTS*'de ise daha sonra Moğolistan'da bir kağanlık kuracak olan Uygurları oluşturan boylar arasında Tokuz Oguz boylarıyla beraber *A-die* boyu da sayılmaktadır (*XTS*, 217A.6111; Erkoç, 2019b, s. 398). O hâlde daha önceki araştırmacıların fark etmediği orijinal bir durum, Çin kaynakları ile eski Türk yazıtlarının karşılaştırılmasıyla açığa çıkmış bulunmaktadır. Taryat Yazıtı'ndaki *Ädä*, KT ve BK yazıtlarındaki *Ädiz*, Ongi Yazıtı'ndaki *Atig* arasında bir ilişki mevcuttur ve bu ilişki Çin kaynaklarıyla kanıtlanmaktadır. Daha önce, araştırmacılar tarafından *Ediz* boy ismiyle eşleştirilen *A-die* (**Ade/Adi*) boyunun aynı zamanda *xiedie* 蹶跌 (Erken Çince *yet-det* < **Ede*) olarak da isimlendirildiğinin belirtiliyor olması (*XTS*, 217B.6142), Aydın gibi araştırmacıların Ta K2-3 satırlarını yanlış okuduklarını (Aydın, 2018, s. 47) ortaya koymaktadır. Bu satırlarda hatalı yazılmış bir “-de” eki değil “Ede/Ädä” boy ismi mevzubahistir.

Bu bilgiler sonucunda bakıldığında *A-die* boyunun daha önce Semerkant'ın kuzeyindeki A-de Nehri civarında yaşadığını ve *A-de* nehir isminin **Atig* kelimesine denk geldiğini görüyoruz. Muhtemelen bu civarda yaşayan *A-die* boyu da ismini bu nehre verilen **Atig* kelimesinden almıştı veya tam tersi bir durum mevzubahisti. Daha sonra kendisine Tuul Nehri civarında, Tokuz Oguzlarla beraber rastladığımız bu boy 745'ten sonra kurulacak olan Uygur Kağanlığı Dönemi'nde de mühim boylardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. *A-die*'nin Erken Çince telaffuzu olan ?*a-det* (**Adi*, Adir, Adil, Adit?) ile A-de Nehri'nin isminin Erken Çince telaffuzu olan ?*a-tək* (**Atig*) muhtemelen birbirine çok yakın veya aynıydı. **Adi* boy ismi Türklerin dilinde, *XTS*'nin açık bir şekilde belirttiği gibi “Ädä” ismine dönüşmüştü.

Bu aynılığa ve ilişkiye işaret eden bir başka kanıt daha mevcuttur. Literatüre göz gezdirildiğinde yukarıda da belirttiğimiz gibi *A-die* boy adı, genel olarak, KT K5-6, BK D1'de Tokuz Oguz'larla beraber anılan **Ediz* boy ismiyle eşleştirilmektedir. Fakat ilginç bir şekilde Kül Tegin ve Bilge Kagan yazıtları dışında, Uygur Kağanlığı yazıtları da dahil olmak üzere diğer kağanlık yazıtlarında “Ediz” boy ismine rastlanılmamaktadır. Hâlbuki Uygur Kağanlığı zamanında *A-die* boyunun, kendi içinden hükümdar çıkaracak derecede önem kazandığını biliyoruz (Senga, 1990, s. 63). *XTS*'ye göre 795 yılında Uygur Kağanlığı tahtına, *A-die* (veya *xiedie*) boyuna mensup Guduolu 骨咄祿 (**Kutlug*) geçmişti (*XTS*, 217A.6126; Alyılmaz, 2013, s. 7). Daha önceki yazarlar Kül Tegin ve Bilge Kagan yazıtlarının tesiriyle, içinden bir Uygur *kagan*'ı çıkararak *A-die* boyunu bu yazıtlardaki “Ediz” ile eşleştirmiştir. Aslında önümüzde önemli bir problem mevcuttur. Uygur Kağanlığı yazıtlarında “Ediz” boy ismine rastlanılmıyor olmasına rağmen ilginç bir şekilde yukarıda da belirttiğimiz gibi, Taryat Yazıtı'nda birkaç yerde (Ta K2 ve Ta K3'te) Uygurlara bağlı boylar sayılırken **Ede* (*Ädä*) 𐰽𐰸 adlı bir boy ismi geçmektedir (Şirin, 2020, s. 234; Mert, 2009, s. 188; Tekin, 1982, s. 810-11). *A-die* imlerinin Erken Çince telaffuzu ?*a-det*, **Ediz*'den ziyade **Ede* telaffuzuna daha çok uymaktadır. Çünkü ?*a-det* ancak **Adi*,

*Adir, *Adil veya *Adit telaffuzlarını yansıtabilir. Açık bir şekilde *Ade/Adi boy ismi, büyük ünlü uyumu sebebiyle Türklerin dilinde *Ädä/Ädi hâlini almış olmalıdır. Zaten yukarıda da belirttiğimiz gibi, XTS'nin *A-die* boyuna *Xiedie* adı da verildiğine yönelik kaydı (XTS, 217B.6142) bunu kanıtlamaktadır. Ongi Yazıtı'ndaki "Atig" ise *A-die* boyunun daha arkaik ve orijinal ismi olabilir ve doğrudan A-de Nehri'nin isminden gelmiş olmalıdır. Fakat tam tersine nehrin isminin bu boy isminden geldiğini düşünmek de mümkündür. Muhtemelen Ongi Yazıtı'nı yazan Türk kağanlık ailesi, bu arkaik telaffuza hâkimdi, bunu telaffuz edebiliyorlardı ve bu durumun farkındalardı. Dolayısıyla Türkçeleştirilmiş ve büyük ünlü uyumuna uyarlanmış "Ede/Ädä" yerine boy isminin orijinalini korumayı tercih etmişlerdi.

Tüm bu bilgiler ışığında Ongi Yazıtı'ndaki "Atig", Taryat Yazıtı'ndaki "Ede/Ädä" boy isimlerinin birbirleriyle aynı olduğu açığa çıkmaktadır. Geriye çözülmesi gereken yegâne problem olarak Kül Tegin ve Bilge Kagan yazıtlarındaki "Ediz" veya belki "Edez" telaffuzunun nasıl ortaya çıktığı meselesi kalmaktadır. Sondaki "z", Çince *A-die*, *A-de*, *Hedie*, *Xiedie* imlerinin Erken Çince telaffuzları göz önüne alındığında alışıldık değildir. Bize göre bu problemin anahtarı BK D1'de geçen "İki Ediz" ifadesinde yatmaktadır. Anlaşılmaktadır ki Ediz aslında bir boy birliği idi ve kendi içerisinde iki boya ayrılıyordu. Maalesef bu iki boyun kendilerine ait isimler hakkında bilgi sahibi değiliz. "Oguz" kelimesi ile ilgili genel kabul gören görüş "boy, soy, akraba" anlamına gelen "oğ" veya "oğ" kelimesine Eski Türkçedeki topluluk eklerinden biri olan "-z" ekinin getirilmiş olmasıdır (Erkoç, 2021, s. 110; Alyılmaz, 1994, s. 30). "Oguz" kelimesinin "oklar, boylar" anlamına geldiği kabul edilir. Özellikle yazıtlarda bolca kullanılan "Tokuz Oguz", "On Ok" gibi ifadeler de bunu kanıtlamakta ve boy birliği içerisinde 9 boyun mevcut olduğunu göstermektedir. Bizim fikrimize göre "İki Ediz" ifadesi, "Tokuz Oguz" ifadesinin bir paralelidir. Ta K2 ve Ta K3'te karşımıza çıkan "Ede" boy ismine, Eski Türkçe topluluk eklerinden biri olan "-z" eki eklenmiş ve KT ile BK yazıtlarında rastladığımız "Ediz" ismi ortaya çıkmış olmalıdır. BK D1'deki "İki Ediz" ifadesi de bunun kanıtıdır. S. Alyılmaz da "Ediz" kelimesinin sonundaki eki "-z" çokluk eki olarak düşünmüştür (Alyılmaz, 2017, s. 97). Erdal bu çokluk biçimini "+(X)z" ile karşılamaktadır (Erdal, 2004, s. 225). O hâlde Taryat Yazıtı'ndaki "Ede", boy isminin topluluk eki getirilmemiş, Türklerin dilindeki orijinal telaffuzudur; fakat Uygur Kağanlığı Devri'nde ikili yapıları kaybolmuş ve tek bir boy olarak algılanıp örgütlenmiş de olabilirler. Dolayısıyla $Adi/Adä \rightarrow (\ddot{A})dä+z \ (d^2\ddot{a}) \rightarrow (\ddot{A})d(\ddot{a})z \ (d^2z)$ eşitliği karşımıza çıkmaktadır. Daha önceki araştırmacıların "Ediz" okuyuşu muhtemelen bir ağız farklılığına işaret ediyor olabilir. Ongi Yazıtı'ndaki "Atig/Ateg", Ede boyunun daha arkaik ismini yansıtmaması bakımından ilginçtir.

2. Sonuç ve Değerlendirme

Yukarıda alıntıladığımız Çin kaynaklarının verdiği bilgiler sonucunda, Ongi Yazıtı'ndaki "Atig/Ateg" boy isminin Semerkant'ın kuzeyinde yer aldığı söylenen A-de Nehri'nin ismiyle aynı olduğu, bu nehrin civarında yaşayan *A-die* boyunun ismiyle muhtemelen nehre verilen ismin ilişkili olduğunu ve bu *A-die* boyunun "Ati/Atig/Adi/Adig" şeklinde bir isme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu isim Türkçeye uyarlanarak "Ädä" ve "Ädiz" hâllerini almıştır. Muhtemelen Ongi Yazıtı'nın yazarı, Dokuz Oğuzlarla beraber kuzeyde, Tuul Nehri civarında yaşayan bu boyun isminin orijinalini yazmayı tercih etmişti. Ongi Yazıtı'nın Türk Kağanlık ailesi tarafından diktirildiği düşünüldüğünde Türkçeleştirilmiş boy ismi yerine orijinalini tercih etmeleri ve bunu korumuş olmaları normaldir. Özellikle yukarıda detaylı bir şekilde bahsettiğimiz *Xin Tangshu*'da yer alan ve *A-die* boyunun aynı zamanda *Hedie* ve *Xiedie* olarak da isimlendirildiğine yönelik kayıt hipotezimizi doğrulamaktadır. Çünkü *xiedie* 蹠蹠 imleri açık bir şekilde *Ädä telaffuzunu yansıtmaktadır (Erken Çince *yet-det* < *Ädä). Bu telaffuz ise Taryat Yazıtı'nda karşımıza çıkan

“Ädä” boy ismiyle birebir örtüşmektedir. Sonuçta Türklerin, Çin kaynağında *A-die* olarak geçen boya “Ädä” ismini verdiği açığa çıkmaktadır. Kül Tegin ve Bilge Kagan yazıtlarında “Ädiz” veya “İki Ädiz” boy ismi de “Ädä” isminden “-z” çokluk ekiyle türetilmiştir. Çinlilerin *A-die* karakterleri ile karşıladığı isim ise aynı boyun en otantik ismi olan ve ünlü uyumuna aykırı “Adi” veya “Atig” telaffuzunu yansıtmaktadır (Erken Çince *?a-det*). A-de Nehri'nin isminden gelen veya boy isminin nehir ismine dönüştüğü bu ad, Ongi Yazıtı'nda kullanılan isimdir. Kökeni belirsiz olmakla beraber yukarıda da belirttiğimiz gibi Harmatta kelimeyi, Eski İnan dillerindeki *â-taka*, yani “(nehir) kolu” kelimesine bağlamaktadır. Dolayısıyla *Xin Tangshu*'daki kayıt bir kez daha doğrulanmakta, Türkler aynı boy için “Atig”, “Ädä” ve “Ädiz” olmak üzere üç farklı isim kullanmaktadır.

Kısaltmalar

BK: Bilge Kagan Yazıtı

JTS: Jiu Tangshu

KT: Kül Tegin Yazıtı

O: Ongi Yazıtı

SS: Suishu

Ta: Taryat Yazıtı

TD: Tongdian

XTS: Xin Tangshu

Kaynaklar

- Alimov, R. (2015). II. Karabalgasun yazıtı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12(4), 27-38.
- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun Yazıtlarının söz dizimi*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Alyılmaz, C. (2003). Moğolistan'da eski Türk kültür ve medeniyetine ait bazı eserler ve buldukları yerler. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 21, 181-199.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının bugünkü durumu*. Kurmay.
- Alyılmaz, C. (2013). Karı Çor Tigin yazıtı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 2(2), 1-61.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk yazıtları*. TDK.
- Alyılmaz, S. (2017). On plurality category and teaching in Turkish. *Journal of Education and Training Studies*, 5(9), 94-99.
- Avirmed E. (2022). Kök-Türk dönemindeki bazı Moğol kabileleri. *Ötüken'den Anadolu'ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar*. Ed. Kürşat Yıldırım. Bilge-Oğuz, 79-92.
- Aydın, E. (2008). Ongi yazıtı üzerine incelemeler. *İlmî Araştırmalar*, 25, 21-38.
- Aydın, E. (2017). *Orhon yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2018). *Uygur yazıtları*. Bilge Kültür Sanat.

- Barangas B. (2018). Seyanto hanedanlığı (628-647). *Türk-Moğol tarihi (Bozkırın Avazı)*. Ed. Kürşat Yıldırım. Yeditepe, 49-59.
- Chen Hao (2021). *A history of the second Türk empire (ca. 682-745 AD)*. Brill.
- Clauson G. (1957). The Ongin Inscription. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 3(4), 177-192.
- Du You 杜佑 (1996). *Tongdian* 通典. Beijing: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Dubrovits M. (2011). The Altaic world through Byzantine eyes: some remarks on the historical circumstances of Zemarchus' journey to the Turks (AD 569-570). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* 64(4), 373-409.
- Ekrem E. (2020). II. Gök Türkler devrinde sarı baş (Gök) Türk 黃頭突 meselesi. *Belleten*, 84(301), 959-982.
- Erdal M. (2004). *A grammar of Old Turkic*. Brill.
- Erdal M. (2011). Ongin Yazıtı, (çev. Semih Tezcan). "Orhon Yazıtlarının bulunuşundan 120 yıl sonra Türklük bilimi ve 21. yüzyıl" konulu III. uluslararası Türkiyat araştırmaları sempozyumu bildiriler kitabı. Ed. Ülkü Çelik Şavk, Hacettepe Üniversitesi, 363-372.
- Erkoç, H. İ. (2019a). Göktürk boylarının tespit edilmesinde Çin ve Tibet kaynaklarının önemi. *Genel Türk Tarihi Kaynakları Ordu Çalıştayı Bildirileri* (Ed. M. Alpargu, F. Ünal vd.). Kültür, 77-160.
- Erkoç, H. İ. (2019b). Tiele 鐵勒 ve Töliš I. Prof. Dr. Zafer Önler Armağanı. Ed. Osman Özer, Kanguru, 395-455.
- Erkoç, H. İ. (2021). *Yenisey'den Seyhun'a Türkler: Kırgızlar, Türkişler, Karluklar ve Oğuzlar*. Kronik Yayınları.
- Hamilton, J. (1997). Tokuz-Oğuz ve On-Uygur. (çev. Yunus Koç - İsmet Birkan), *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 187-232.
- Harmatta, J. (1992). Az onogur vándorlás. *Magyar Nyelv* 87, 257-272.
- Kıdırali D. ve Babayar G. (2015). *Türk bengu taşı: Şiveet-Ulaan damgalı anıtı*. Gılım.
- Liu Xu 劉昫 (1975). *Jiu Tangshu* 舊唐書, Shanghai: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Malov, S. E. (1959). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy pismennosti Mongolii i Kirgizii*. İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından Tes-Taryat-Şine Us*. Belen.
- Moriyasu, Takao - Ayudai Ochir, 森安孝夫-オチル (共編) (1999). *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*. The Society of Central Eurasian Studies.
- Oğuz, A. Y. (2023). Moğolistan'daki Türk kültür ve uygarlık eserlerinin bugünkü durumu. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 4(3), 245-280.
- Ōsawa Takaşi (2011). Revisiting the Ongi inscription of Mongolia from the Second Turkic Qayanate on the basis of rubbings by G. J. Ramstedt, *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 93, 147-203.

- Ouyang Xiu 歐陽修 (1975). *Xin Tangshu* 新唐書. Zhonghua Shuju.
- Ölmez, M. (2016). Ongi Yazıtı, sorunlar ve çözüm önerileri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 64(1), 43-86.
- Pulleyblank Edwin G. (1991). *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. UBC.
- Radloff, W. (1892). *Atlas der Alterthümer der Mongolei-Atlas drevnostey Mongolii. Trudi orhonskoy ekspeditsii*. 1.
- Radloff, W. (1895). *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*.
- Senga, T. (1990). The Toquz Oghuz problem and the origin of the Khazars. *Journal of Asian History*, 24(1), 57-69.
- Şirin, H. (2020). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. TDK.
- Taşagıl, A. (2013). *Çin kaynaklarına göre eski Türk boyları (M.Ö. III-M.S. X. Asır)*. Ankara: TTK
- Tekin, T. (1982). Kuzey Moğolistan'da yeni bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *Belleten*, 46(184), 795-838.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. Sanat Kitabevi.
- Venturi, Federica (2008). An Old Tibetan document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation. *Journal of Asian History* 42(1), 1-35.
- Voytov, V. E. (1989). Onginskiy pamyatnik. Problemi kul'turovedçesкой interpretatsii. *Sovetskaya Tyurkologiya*, 3, 34-50.
- Wei Zheng 魏徵 (1982). *Suishu* 隋書. Zhonghua Shuju.
- Zuev, Y. A. (1960). Tamgi loşadey iz vassal'nih knyajestv, *Novie Materialı po Drevney i Srednevekoviy İstorii Kazahstana*, Alma-Ata: İzdetel'stvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR, 93-140.

Extended Abstract

The main subject of this article is about the name of a tribe inscribed with the ligatures t^1g^2 in the 5th and 6th lines of the western side and the 2nd line of the southern side of the Ongi Inscription, which has survived from the 2nd Turkish Khaganate (682-745). Today, the Ongi Inscription, which was discovered close to the Ongi River in Mongolia, has been moved to the Övörhangai Provincial Museum in the Arvaikheer settlement of Mongolia, except for its upper part and statues. The inscription has become quite worn and fragmented over time. One of the most fundamentally problematic words in the Ongi Inscription is related to this word, which was inscribed with the same ligatures in all three lines, with two consonants, one used with front and one back vowels. From the context of the text, this is certainly a tribal name. Researchers have accepted that this word must have been a tribal name, and some have questioned whether it has anything to do with the *A-die* 阿跌 tribe mentioned in Chinese sources during the Turk Khaganate and Uyghur Khaganate periods. However, previously the *A-die* tribe was identified with the name "Ediz/Ädiz" mentioned in the Kül Tegin and Bilge Kagan inscriptions. Therefore, the researchers had great doubts and could not figure out what kind of relationship should be established with the "Ädiz" tribe, if the *A-die* in Chinese sources and "Atig" in the Ongi Inscription were the same tribe, and they left this problem unsolved by only making short notes. We believe that we have

solved this problem based on the records of Chinese sources providing information about the *Tiele* 鐵勒 tribes.

As we tried to reveal in our article, according to a record in *Suishu*, there was a river called *A-de* 阿得 to the north of Samarkand. The Early Chinese pronunciation of this river was *?a-tək*. It perfectly matches the tribal name "Atig" in the Ongi Inscription. According to Harmatta, the name of this river came from the Old Iranian word *â-taka*, meaning "(river) tributary", and was Ishim River. According to *Suishu*, the name of one of the tribes living near this river was *hedie* 訶啞 (Early Chinese *xa-dət*).

According to *Tongdian* and *Xin Tangshu*, the tribe *hedie* was also called *a-die*. Therefore, it turns out that the *A-die* tribe lived close to the A-de River in the north of Transoxiana before they migrated to the Tuul River. As a very important piece of information, *Xin Tangshu* notes that the *A-die* tribe, apart from the name *hedie*, was also called *xiedie* 蹠跌 (Early Chinese *yət-dət*). The Early Chinese pronunciation of these *xiedie* characters exactly reflects the pronunciation of **Ede/Ädä*. Fortunately, in the Tariat Inscription (in the North 2-3 lines), which has survived from the Uyghur Khaganate, a tribe named "Ädä" is also mentioned when the clan names are listed. Therefore, it becomes clear that the tribe *A-die* in Chinese sources is called "Ädä" in Turkic languages. The *A-die* characters (Early Chinese *?a-dət*) probably reflected a pronunciation like *Adi* or *Ati*. This authentic tribal name must have come from the name of the A-de River. This name later turned into the name **Ädä* in the Turkic pronunciation. One of the problems that needs to be solved here is how we should connect the tribal name "Ädä" in the Tariat Inscription with the "Ädiz" tribal name that we encounter in the Kül Tegin and Bilge Kagan inscriptions. It is clear when looking at the historical progress that these two tribal names were the same. In our opinion, the expression "İki Ediz" (Two Ediz) in Bilge Kagan Inscription East 1 elucidates this problem. It is explicitly seen from this expression that a tribal union was in question and consisted of two tribes. Just like the "Toquz Oghuz" (Nine Oghuz) tribal unity in the inscriptions, the suffix "-z", one of the Old Turkic plural suffixes, can be used when expressing tribal unity consisting of more than one tribe. It is accepted that the word "Oghuz" itself comes from a root such as *ok+(u)z* and means "arrows, tribes". Then, if the suffix "-z" is added to the tribal name that the Turks call *Ädä*, we get the tribal name "Ädiz". There is probably a root like *Ade→(Ä)dä+z→(Ä)d(ä)z (d²z)*.

If we summarize the general lines of our article, we can say that the tribal name inscribed as "Atig" in the Ongi Inscription, which is contrary to the vowel harmony, the Ädä tribe mentioned in the Tariat Inscription, and the "Ädiz", "İki Ädiz" tribes mentioned in the Kül Tegin and Bilge Kagan inscriptions, were the same. We think that there were only pronunciation differences. This is especially proven by the fact that it is said that there were three different names for the same tribe in *Xin Tangshu*: *A-die*, *Hedie*, and *Xiedie*. The "Atig" pronunciation, which seems particularly different from the other two pronunciations, probably comes from the name of the A-de River, the first homeland of the Ädä/Ädiz tribe. The Chinese spelling *A-die* must have been used for this pronunciation, which does not conform to vowel harmony. In the language of the Turks, this name was adapted to vowel harmony and became Ädä, later Ädiz. It seems that the author of the Ongi Inscription knew the original name of this tribe, was able to pronounce it and did not feel the need to adapt it to the vowel harmony of the Turkic language. They must have preferred to inscribe the original and authentic name of the tribe.

